

Božo Vukoja* • Mateja Vukoja***

ANALIZA MOGUĆIH MODELA FORENZIČKE REVIZIJE U BOSNI I HERCEGOVINI I ZEMLJAMA OKRUŽENJA

ANALYSIS OF POSSIBLE FORENSIC AUDIT MODELS IN BOSNIA AND HERZEGOVINA AND THE SURROUNDING COUNTRIES

Sažetak

U ovom se radu pobliže objašnjava pojam forenzičke revizije temeljem usporedbe različitih definicija forenzičkog računovodstva i forenzičke revizije. Analizirano je nekoliko različitih modela provođenja forenzičke revizije kako bi razmotrile perspektive uvođenja forenzičke revizije u bosanskohercegovačku poslovnu praksu. Na temelju analize i empirijskih istraživanja, kao i istraživanja kojim se bavi ovaj rad dolazi se do zaključka da je iznenadna forenzička revizija dovoljno učinkovita u sprječavanju i otkrivanju prijevара za poduzeća od javnog interesa za druge zainteresirane poslovne subjekte postoji mogućnost korištenja dostignuća struke. Navedeni su i potrebni preduvjeti za uvođenje forenzičke revizije u ali i trenutna ograničenja u razvoju te profesije u zemlji i okruženju.

Ključne riječi: forenzička revizija, revizija finansijskih izvještaja, detekcija prevara, otkrivanje prijevара, sprečavanje prijevара.

---

* **Prof. dr. Božo Vukoja**, Ekonomski fakultet Sveučilišta u Vitezu; email:
bozo.vukoja@tel.net.ba

** **Matea Antonela Vukoja**, dipl.ecc., Društvo za reviziju i poslovne usluge Revident doo
Grude; email: evident@revident.ba

Abstract

In this paper, the concept of forensic audit is explained in more detail based on a comparison of different definitions of forensic accounting and forensic audit. The purpose is to analyze in more detail several different models of conducting forensic audits in order to consider the perspectives of introducing forensic audits into the business practice of BiH. Based on the analysis and empirical research, as well as the research dealt with in this paper, the conclusion is reached that the sudden forensic audit is sufficiently effective in preventing and detecting fraud for companies of public interest, for other interested business entities there is a possibility of using the achievements of the profession. The necessary preconditions for the introduction of forensic audit in the country and the current limitations in the development of the profession in the country and the surrounding area are also listed.

Keywords: *forensic audit, audit of financial statements, fraud detection, fraud prevention, fraud prevention.*

UVOD

Svrha ovog rada jeste ukazati na značaj razvoja forenzičke revizije u smislu sprečavanja i otkrivanja prevara u okvirima poslovanja privrednih subjekata. Svaki privredni subjekt mora imati odgovarajući sistem vođenja i upravljanja, koji sprečava i/ili otkriva nastajanje poduzetničkog kriminala. Istraživanje koje je sprovedeno u Republici Hrvatskoj od strane profesora Borisa Tušeka i Ane Klikovac pod nazivom „*Analiza mogućih modela forenzičke revizije u Republici Hrvatskoj*“, vršeno je još 2013., a poslužilo je kao literatura i model za naše istraživanje. Također je i u Srbiji rađeno slično istraživanje od strane Predraga Vukadinovića, Aleksandra Damjanovića i Rajka Tepavca pod nazivom „*Mogući modeli primjene u Srbiji*“ u kojem su autori došli do sličnih rezultata. To je bio izazov provesti istraživanje i u BiH tim prije jer u Međunarodnom udruženju forenzičkih računovođa i revizora (IAFAA-International Association of Forensic Auditors and Accountants) ima dvojbi oko samog programa nastave i nazivlja certifikata za forenzičke računovođe i revizore. Među razloge za nužan razvoj forenzičke revizije u BiH posebno se ističe nedostatak specijalnih znanja i iskustava eksternih i internih revizora, poreznih inspektora, drugih inspektora i sudskih vještaka pri istragama kažnjivih i drugih nedozvoljenih djela iz područja financija, te davanju mišljenja sudskih vještaka u vezi sa pravnim, poslovnim i drugim potrebama.

1. MOGUĆNOST PRIMJENE PREDLOŽENIH MODELA FORENZIČKE REVIZIJE IZ HRVATSKE I SRBIJE U BiH

Mnoge države su donijele odgovarajuće Strategije kojima su definirani ciljevi, metode i subjekti borbe protiv ove vrste kriminala. Takve strategije donijela je i BiH i time postavila jasan okvir borbe i protiv kriminala ekonomsko-financijskog karaktera. U literaturi i praksi su se pojavili određeni modeli primjene forenzičke revizije (Tušek, Klikovac, 2013). Neki od tih modela bi mogli biti primijenjeni i kod forenzičke revizije u BiH. U tom kontekstu, u radu je

provedeno istraživanje predloženih modela u našoj poslovnoj praksi a koji bi mogli da se implementiraju u naše zakonodavstvo i kontrolne i zaštitne mehanizme finansijskog sistema. Na taj način bi se znatno povećala efikasnost nadležnih državnih tijela apostrofiranih u donesenim strategijama.

Interes i namjera države jeste borba protiv pojave ekonomskog kriminala što je izraženo kroz različite strategije čime se daje prostor za primjenu forenzičke revizije. U ovom momentu, imajući u vidu još nedovoljno razrađenu stručnu i zakonsku regulativu i različite prakse, svakako treba prihvatiti više različitih modela koji bi mogli uvesti u primjenu forenzičke revizije. U svijetu se interni i eksterni revizori sve više odlučuju na stručnu specijalizaciju i stjecanje certifikata u području otkrivanja prijevара. Svjetski priznati certifikat u tom području izdaje američko Udruženje ovlaštenih ispitivača prijevара (ACFE) koje broji više od 50.000 članova iz oko 140 zemalja svijeta. No, certifikat je u SAD-u moguće steći i kod drugih organizacija. Tako American College of Forensic Examiners Institute (ACFEI) izdaje certifikat ovlaštenog forenzičnog računovođe (Cr.FA), a National Association of Certified Valuers and Analysts (NACVA) izdaje certifikat ovlaštenog forenzičnog i finansijskog analitičara (CFFA).

Tako se forenzička revizija u novijoj literaturi iz područja računovodstva i revizije sve više spominje kao jedna od značajnih mjera sprečavanja i otkrivanja prijevара (DiPiazza et al., 2006; Singleton et al., 2006; Silverstone i Sheetz, 2007; Crumbley, Heitger i Smith, 2007; Wells, 2008; Albrecht et al., 2009) (Tušek, Klikovac, 2013).

U literaturi ali ni praksi nisu jasno razlučeni pojmovi koji se koriste za poslove otkrivanja prijevара a niti za osobe koje provode takve istrage ili revizije. U literaturi se za praksu otkrivanja prijevара koju provode ovlašteni specijalisti koriste pojmovi različiti nazivi kao : forenzično računovodstvo (engl. *Forensic Accounting*), računovodstvo prijevара (engl. *Fraud Accounting*), revizija prijevара (engl. *Fraud Auditing*), forenzička revizija (engl. *Forensic Audit*), istraga prijevара (engl. *Fraud Investigation*) te ispitivanje prijevара (engl. *Fraud Examination*). Naprijed navedeni pojmovi se često koriste kao sinonimi ili su nedovoljno jasno definirani u literaturi. Iako neki autori detaljno obrazlažu značenja tih pojmova, ni takva objašnjenja ne razlučuju dovoljno jasno koji je opseg takve istrage ili revizije, tko je provodi i koji su zadaci koje provode takvi revizori ili ispitivači, kojim metodama i tehnikama.

U nastavku rada će se metodom komparacije usporediti definicije različitih autora o forenzičnoj reviziji i srodnim pojmovima. Krajnji cilj razmatranja tih definicija jeste razgraničiti te pojmove i izraziti osobni stav autora o tome što je forenzička revizija. U okvirima računovodstvene i revizijske prakse u BiH i susjednim zemljama jasno se razlučuju pojmovi „računovođa“ i „revizor“, dok se u anglosaksonskoj napose američkoj literaturi i praksi pojam „accountant“ povezuje i s revizijom finansijskih izvještaja.

Revizori ovlaštenje za obavljanje revizije dobivaju stjecanjem certifikata ovlaštenog javnog računovođe (CPA – engl. *Certified Public Accountant*) i dodatne prakse u radu čime dobivaju licencu dozvolu za rad. Za anglosaksonske revizorske tvrtke često se koristi naziv „Accounting firms“, odnosno računovodstvene tvrtke dok se u domaćoj bosanskohercegovačkoj praksi ali i zemalja okruženja to na drugi način razlučeno. U BiH

nije prikladno ni koristiti pojam računovodstvo za aktivnosti koje su srodne poslovima revizije.

Pojam „forensic accounting“ stoga je prikladno u našem jeziku prevesti kao „forenzička revizija“, a ne kao „forenzičko računovodstvo“. Singleton et al. (2006) nastoje razlučiti pojmove revizija prijevare (engl. *Fraud Auditing*) i forenzička revizija (engl. *Forensic Accounting*). Prema njihovom viđenju, forenzička je revizija širi pojam od revizije prijevare, odnosno revizija prijevare je podskup forenzičke revizije. Reviziju prijevare oni definiraju kao „specijaliziran pristup i metodologija u otkrivanju prijevare, odnosno revizija u kojoj se traže dokazi o postojanju prijevare.“ (Singleton et al., 2006: 3-4). Forenzička revizija kod njih je definirana kao „Opsežna istraga prijevare koja uključuje reviziju računovodstvenih zapisa s ciljem dokazivanja ili pobijanja sumnje o nastanku prijevare.“ (Singleton et al., 2006: 43). Tako definirana forenzička revizija uključuje i proces intervjuiranja stranke povezanih s prijevaram, a po potrebi uključuje i svjedočenje na sudu. Forenzičku reviziju provodi forenzički revizor (engl. *Forensic Accountant*), koji je „iskusan, educiran i upoznat s različitim procesima istrage prijevare i znade kako učinkovito provoditi intervju (posebice s osumnjičenikom), kako sastaviti izvješće za sud, kako svjedočiti na sudu te kako funkcionira pravni sustav.“ On navodi da su revizori prijevare „revizori koji posjeduju stavove, značajke, vještine, znanje i iskustvo koje ih čini stručnjacima za otkrivanje i dokumentiranje prijevare u poslovnim knjigama.“ Tako se forenzički revizor uključuje u istragu nakon revizora prijevare te da on „doprinosi prevođenju složenih financijskih transakcija u pojmove koje može razumjeti i običan laik. Forenzički je revizor stručnjak u računovodstvu i reviziji, kao i u kaznenoj istrazi, intervjuiranju, sastavljanju izvješća te svjedočenju na sudu.“ Može se zaključiti da se osnovna razlika u ulogama forenzičnog revizora i revizora prijevare očituje u tome što forenzični revizor djeluje reaktivno na prijevare, dok je revizor za prijevare uključen i u otkrivanje i sprečavanje prijevare, dakle djeluje i reaktivno i preventivno.

Prema Rezaee et al. (2002) praksa forenzičke revizije uključuje dvije ključne stvari: (1) savjetovanje kao potporu u sudskom sporu, (2) svjedočenje na sudu. Prema AICPA forenzička revizija sastoji od dvije vrste usluga a to su: (1) Usluge povezane sa sudskim sporom u kojem forenzični revizor sudjeluje kao ekspert ili savjetnik te (2) Usluge provođenja istrage koje mogu uključivati svjedočenje na sudu, Prema Rezaee (2002), ispitivanje prijevare (engl. *Fraud Examination*) može se definirati kao „praksa otkrivanja podataka i analize tijekom koje je prisutna sumnja i skepticizam da je možda počinjena prijevare i kršenje s time povezanih pravila i propisa. Istraga uključuje primjenu poslovnih, računovodstvenih i pravnih načela, pravila i tehnika za financijska i pravna područja u istrazi.“ Udruženje ovlaštenih ispitivača prijevare (ACFE) definira forenzičnu reviziju kao „Korištenje profesionalnih računovodstvenih vještina u slučajevima kada postoji potencijalna ili stvarna građanska ili kaznena parnica, te uključuje općeprihvaćena računovodstvena načela i revizijska načela, utvrđivanje izgubljene dobiti, prihoda, imovine ili štete, procjenu internih kontrola, prijevare i bilo koju drugu potrebu za uključivanjem računovodstvenog stručnjaka u pravni sustav.“ (ACFE).

S obzirom na to da engleska riječ „forensic“ znači „prikladno za korištenje na sudu ili u javnoj raspravi“ (ACFE), prema svim prethodno navedenim definicijama može se zaključiti da se osnovna razlika između forenzičnog revizora i revizora prijevare *ne očituje na temelju*

*njihovog proaktivnog ili reaktivnog djelovanja, već u odnosu na mogućnost svjedočenja na sudu u svojstvu svjedoka, a što je svojstveno samo forenzičnom revizoru (Tušek, Klikovac, 2013). Vona (2008) umjesto pojma forenzičke revizije koristi pojam istraga prijevare (engl. *Fraud Investigation*) te navodi kako se razlika između revizije i istrage očituje u primjeni standarda i postupaka. Prema njemu, *revizija se temelji na revizijskim i računovodstvenim načelima, politikama i procedurama, dok se istraga temelji na pravilima i postupcima koje regulira kazneno i građansko pravo.**

1.1. Osnovne značajke forenzičke revizije

Na temelju razmatranja definicija navedenih pojmova, ovdje se mogu sumirati osnovne značajke forenzičke revizije Tušek, Klikovac, 2013):

- (1) provodi se uglavnom reaktivno, na osnovi sumnji ili dojave da je prijevera počinjena,*
- (2) provode je eksterni specijalisti u angažmanu otkrivanja prijevera,*
- (3) angažman se ugovara između forenzičnog revizora i poduzeća koje je žrtva prijevera,*
- (4) cilj je forenzičke revizije otkrivanje prijevera i njezinih počinitelja, ili pobijanje sumnje o njezinom nastanku,*
- (5) tijekom forenzičke revizije nužno je voditi računa o prihvatljivosti prikupljenih dokaza na sudu,*
- (6) konačni je ishod forenzičke revizije podizanje sudske tužbe protiv počinitelja prijevera,*
- (7) forenzični revizor može svjedočiti na sudu u svojstvu svjedoka u sudskoj parnici, pri čemu on iznosi nalaze iz svog izvješća,*
- (8) u izvješću forenzičnog revizora ne navodi se mišljenje već isključivo činjenice.*

Iz svega navedenog, forenzička revizija se može definirati kao opsežna istraga računovodstvenih i drugih zapisa koju provode neovisne i stručne osobe s ciljem otkrivanja prijevera ili otklanjanja sumnji u nastanak prijevera, pri čemu se prikupljaju dokazi upotrebljivi u sudskoj parnici, a koje ispitivač po potrebi prezentira na sudu. Temeljem provedenog istraživanja ali i relevantne domaće i strane literature utvrđeno je kako je isto područje skromno obrađeno u domaćoj literaturi, te kako u BiH ne postoje osobe s položenim ispitom ovlaštenog ispitivača prijevera, pa se stoga pojavila potreba za provođenjem istraživanja o korisnosti uvođenja forenzičke revizije u bosanskohercegovačkoj praksi. Za daljnje razmatranje istog sa teorijskog i praktičnog aspekta nužno je prvo razmotriti nekoliko različitih modela koji su izučavani u susjednim zemljama a koje je moguće primijeniti u domaćoj praksi, razmotriti sva ograničenja u njihovoj primjeni te utvrditi najprikladniji model forenzičke revizije.

U nastavku rada navodi se rasprava o nekoliko mogućih modela. Ovdje su prikazani rezultati empirijskog istraživanja provedenog u BiH u razdoblju od početka svibnja do kraja lipnja 2020, kao i zaključci izvedeni temeljem izučavanja relevantne literature u području forenzičke revizije.

1.2. Forenzička revizija kao alat za otkrivanje prevara

U ovom će se dijelu rada istražiti mogućnost uvođenja forenzičke revizije kao mjere sprečavanja i otkrivanja prijevара. Pri tom će se razmotriti prednosti i nedostaci pet mogućih modela uvođenja forenzičke revizije, a to su:

1. uključivanje forenzičnog revizora u tim revizora prilikom redovite godišnje revizije financijskih izvještaja,
2. uvođenje obvezne forenzičke revizije za sve subjekte od javnog interesa,
3. uvođenje iznenadne forenzičke revizije prema načelu slučajnog izbora za sve subjekte od javnog interesa,
4. provođenje reaktivne ili proaktivne forenzičkerevizije na zahtjev dioničara ili bilo kojeg drugog tražioca ove usluge ,
5. provođenje forenzičke revizije na osnovi dojave ili sumnje u postojanje prijevare.

Ovih pet modela su se iskristalizirali i kod autora iz Hrvatske i Srbije. Treba kazati da postoji mogućnost i drugih i drugačijih rješenja ali da forenzičku reviziju treba ukomponirati u postojeća zakonska rješenja i revizorsku i sudsku praksu.

2. MOGUĆI MODELI FORENZIČKE REVIZIJE U BIH

Iako je forenzička revizija postala jako cijenjena i važna metoda i način otkrivanja prevara u BiH mnogi autori se neće složiti koji je to model u BiH najpoželjniji s obzirom na oskudnost znanja iskustva dosadašnje prakse ali i prilično visokih troškova koje bi njeno uvođenje zahtijevalo. Radi toga se i u ovom radu pošlo od istih onih modela koji su obrađivani u Hrvatskoj i Srbiji.

2.1. Obvezna forenzička revizija za sve subjekte od javnog interesa

Kao jednu od najučinkovitijih mogućih mjera otkrivanja prijevара razmatra se mogućnost uvođenja obvezne forenzičke revizije za sva poduzeća od javnog interesa. Europska Direktiva 2006/43/EC navodi da zemlje članice u svojim zakonima moraju definirati koji su to subjekti od javnog interesa te struka ali i da oni uobičajeno obuhvaćaju subjekte čijim se prenosivim vrijednosnicama trguje na reguliranom tržištu bilo koje zemlje članice, kreditne institucije i osiguravajuća društva. DiPiazza et al. (2006) ističu kako je uvođenje obveze provođenja forenzičke revizije za sva poduzeća od javnog interesa najagresivnija mjera otkrivanja prijevара, slična policijskoj istrazi, te da je to vrlo skup i nametljiv način otkrivanja prijevара. Zato uvođenjem takve odredbe u Zakon, forenzička revizija postala bi snažna mjera sprečavanja prijevара. Naime, kada bi sva javna poduzeća bila podložna ispitivanju poslovanja, posebice procesa financijskog izvještavanja, s ciljem otkrivanja prijevара, počinitelji prijevare trebali bi dobro promisliti prije nego počine prijevарne radnje jer bi postojala visoka vjerojatnost da njihova prijevара bude otkrivena.

S obzirom na to da eksterna revizija financijskih izvještaja provodi svoja ispitivanja temeljem revizijskog uzorkovanja, počinitelji prijevare mogu pronaći način da prikriju svoju prijevарu od revizora. Posebice se to odnosi na prijevарu menadžmenta jer menadžment često može

pronaći način da zaobiđe interne kontrole. Međutim, forenzični revizori su specijalizirani i educirani za otkrivanje raznih prijevornih shema te provode detaljnu istragu sve dokumentacije i ostalih dokaza, bez ograničenja u području vremenskog razdoblja koje se promatra te djelokruga istrage. Kako forenzični revizori ne provode reviziju na temelju načela značajnosti pa su i manji iznosi prijave predmetom istrage forenzičke revizije. Ovdje se postavlja nekoliko pitanja vezano za zakonsku obvezu provođenja forenzičke revizije. Pretpostavlja se da će forenzični revizori sklopiti ugovor s poduzećem o obavljanju forenzičke revizije, ali valja razmotriti po kojem će kriteriju poduzeća birati forenzičke revizore.

Također je bitno razmotriti mogu li revizorske tvrtke istovremeno pružati usluge forenzičke revizije i revizije financijskih izvještaja istom klijentu te je u skladu s time potrebno dopuniti odredbe o revizijskim i nerevizijskim uslugama u Zakonu o reviziji. U tom je smislu manje složena opcija uključivanja forenzičnog revizora u tim eksternih revizora jer je njihov angažman već definiran revizijskim standardima i zakonima, što je uobičajena praksa kada se radi o bilo kojim stručnjacima koji su potrebni za kvalitetno provođenje revizije.

Još Huber (2012) ističe da forenzička revizija posjeduje brojne značajke potrebne za njeno priznavanje kao samostalne profesije, a ne kao podvrste unutar računovodstvene profesije (Tušek, Klikovac, 2013). Stoga on navodi da se forenzička revizija trenutno nalazi na putu da postane profesija. Temeljem provedene detaljne analize tvrtki koje se bave forenzičnom revizijom u SAD-u, Huber (2011) ukazuje na problem kršenja kodeksa etike od strane pojedinih tvrtki jer njihovi djelatnici ili direktori ne posjeduju potrebne kvalifikacije za obavljanje forenzičke revizije, ili ne objavljuju javno informacije o njihovim kvalifikacijama. Interes i namjera države da se bori protiv pojave ekonomskog kriminala, izraženi kroz različite strategije daju prostor za primjenu forenzičke revizije.

U ovom momentu treba prihvatiti više različitih modela koji bi mogli uvesti u primjenu forenzičku reviziju. Upravo, interes i namjera države da se bori protiv pojave ekonomskog kriminala, izraženi kroz različite strategije daju prostor za primjenu forenzičke revizije (Vukadinović, Damjanović, Tepavac (2017). Temeljem daljnjih istraživanja istog problema Huber (2012a) razmatra pitanje načina reguliranja profesije forenzičnih revizora te raspravlja o tri moguća rješenja – dobrovoljne aktivnosti korporacija, uspostavljanje neovisne agencije za akreditiranje korporacija i izdavanje certifikata, te regulatorna intervencija. Njegova razmatranja ne rezultiraju konačnim prijedlogom o tome koje rješenje valja usvojiti, već samo zaključuje da je najrealnije očekivati donošenje zakonske regulative o forenzičnoj reviziji na razini države. Za ovaj je model uvođenja forenzičke revizije upitno sljedeće:

1. Koje će profesionalno tijelo nadzirati provođenje forenzičnih revizija koje provode forenzični revizori (kontrolu kvalitete forenzičke revizije i javni nadzor nad forenzičnom revizijom)?,
2. Kome će forenzični revizori podnositi svoja izvješća?,
3. U kojem je vremenskom razdoblju moguće provesti forenzičnu reviziju svih poduzeća od javnog interesa?

Treba li u zakon uvesti neko razdoblje u okviru kojega se takva revizija periodički provodi? Možda po prijedlogu DiPiazza et al. (2006) forenzička revizija bi se trebala provoditi „svakih tri do pet godina.“ S obzirom na činjenicu da je provođenje forenzičke revizije skupo, češće provođenje forenzičke revizije (primjerice svake godine) ne bi bilo izvedivo kako zbog

troškova takve revizije kao i zbog ograničenosti kadra koji može provesti takve revizije za sve obveznike forenzičke revizije.

2.2. Forenzička revizija kao dio procesa revizije finansijskih izvještaja

Iako je vijeće o učinkovitosti revizije prvotno zamišljalo da je forenzičku reviziju najbolje uraditi tijekom revizije finansijskih izvještaja uvidjelo se da to nije najbolje rješenje jer je važno istaknuti da takva revizija ne predstavlja reviziju prijevare već reviziju finansijskih izvještaja uz pojačani profesionalni skepticizam da postoji prijevara.

AICPA-ov Odbor za revizijske standarde 2002. je na temelju preporuka Vijeća o učinkovitosti revizije razvio standard o finansijskim prijevarama, Revizijski standard 99, *Razmatranje prijevare u reviziji finansijskih izvještaja*, a PCAOB je kasnije usvojio taj standard pri preuzimanju obveze donošenja revizijskih standarda prema Zakonu Sarbanes-Oxley. U tom je standardu navedeno da revizor može angažirati forenzičnog specijalista tijekom revizije finansijskih izvještaja (PCAOB, 2007). Prema tim odredbama neovisni revizor može angažirati forenzičnog revizora nakon što je tijekom revizije finansijskih izvještaja utvrđeno da finansijski izvještaji poduzeća sadrže značajna pogrešna prikazivanja. U tom slučaju forenzični revizori osiguravaju provođenje prikladnih procedura tijekom daljnjih ispitivanja.

Međunarodni revizijski standardi, koji se obvezno koriste u EU i u drugim zemljama koje su prihvatile Međunarodne revizijske standarde predviđaju korištenje usluga neovisnih i stručnih eksperata u reviziji finansijskih izvještaja (MRevS 620). Iako se u standardima ne spominje ekspert u forenzičnoj reviziji, na temelju razmatranja potrebnih kvalifikacija takvog eksperta za otkrivanje prijevara moguće je angažirati forenzičke revizore u skladu s potrebama eksternih revizora tijekom revizije finansijskih izvještaja. U slučaju potrebe za obavljanjem forenzičke revizije, velike se revizorske tvrtke koriste uslugama specijalista iz drugih zemalja unutar svoje revizorske mreže. Ali mali je broj tih revizorskih mreža koje se time bave. Stoga je u BiH potrebno potaknuti revizore da steknu specijalizaciju u području otkrivanja prijevara čime bi se našim poduzećima omogućilo korištenje usluga forenzičke revizije. Tek po razvitku profesije forenzičnih revizora može se razmatrati uloga takvih stručnjaka u reviziji finansijskih izvještaja. Tada se takvi specijalisti mogu uključiti u tim eksternih revizora, ili se može razmotriti korištenje njihovih usluga kao eksperta.

2.3. Iznenađna forenzička revizija prema načelu slučajnog izbora za sve subjekte od javnog interesa

Forenzičnu je reviziju moguće propisati zakonom i na način da se uvede odredba kojom su sva poduzeća od javnog interesa podložna provođenju forenzičke revizije prema načelu slučajnog izbora. DiPiazza et al. (2006) navode da je takav pristup manje agresivan i jeftiniji od forenzičke revizije koja je obvezna za sva poduzeća od javnog interesa u razdoblju od tri do pet godina. Iako bi kod takvog modela bilo otkriveno manje prijevara nego kod modela obvezne forenzičke revizije za sve subjekte (Tušek, Klikovac, 2013). Tako bi bilo otkriveno više prijevara nego u okruženju u kojem takva revizija nije propisana. On dalje navodi da bi obvezu provođenja forenzičke revizije prema načelu slučajnog izbora mogle uvesti burze u svojim zahtjevima za izdavatelje. U tom bi slučaju mogućnost provođenja forenzičke revizije bila ograničena samo na poduzeća koja kotiraju na burzi. Prema ovom bi modelu manje subjekata bilo podložno provođenju forenzičke revizije što dodatno umanjuje broj otkrivenih

prijevara u odnosu na model u kojem je forenzička revizija propisana za sve subjekte od javnog interesa. S druge strane, ponovno se postavljaju ista pitanja kao i kod prethodnog modela. Je li onda burza tijelo koje provodi nadzor nad obavljenom forenzičnom revizijom? Dostavljaju li se izvješća o provedenoj forenzičnoj reviziji burzi i objavljuju li se javno? Sve su to pitanja na koja je potrebno dati odgovor prije uvođenja ovakvog modela u praksu. U nastavku se analiziraju neki od mogućih modela uvođenja forenzičke revizije koji ne uključuju uvođenje zakonske obveze njenog provođenja.

2.2. Reaktivna ili proaktivna forenzička revizija na zahtjev dioničara

Forenzička revizija povezana s prijevornim financijskim izvještavanjem provodi se prvenstveno u korist investitora i ostalih interesno-utjecajnih skupina čije odluke ovise o objavljenim financijskim izvještajima promatranog subjekta. Ako u takvim izvještajima postoje netočne informacije nastale uslijed prijave, korisnici će donijeti pogrešne poslovne odluke. Jedno od rješenja kojim se može povećati broj slučajeva otkrivene prijave jest i mogućnost korištenja usluga forenzičke revizije. Međutim, forenzička revizija ne mora nužno biti propisana Zakonom ili pravilima burze, već se ona može provesti i na osnovi zahtjeva dioničara koji žele steći uvid u stvarnu situaciju poduzeća. Prema DiPiazza et al. (2006) „moguće je dozvoliti ispitanicima da odluče o intenzitetu napora koji revizori ulažu u otkrivanje prijave. Ispitanici bi mogli takvu odluku donijeti na osnovi pisanih materijala u kojima se navode troškovi svih vrsta revizija, kao i prethodno iskustvo poduzeća vezano za prijave. Tada bi na osnovi različitih ponuđenih modela odbori direktora ili revizijski odbori, kao predstavnici dioničara, mogli odlučiti o intenzitetu i razini otkrivanja prijave.“ Takav bi model mogao biti učinkovit s obzirom na to da ne izaziva visoke troškove u svim poduzećima od javnog interesa, već samo u onim poduzećima u kojima ispitanici žele višu razinu pouzdanja u financijske izvještaje poduzeća. Međutim, ispitanicima bi tada valjalo ponuditi i druge opcije provođenja forenzičke revizije. Naime, čak i u onim poduzećima u kojima još ne postoji sumnja u nastanak prijave, moguće je zatražiti usluge forenzičke revizije. Kako su forenzični revizori upoznati s brojnim prijevornim shemama koje mogu nastati u poduzeću te imaju u tome mnogo više iskustva od internih i eksternih revizora, ispitanici mogu zatražiti od forenzičnih revizora i provođenje proaktivne forenzičke revizije. U slučaju ovakvog modela forenzičke revizije, u Zakon o reviziji mogla bi se ugraditi samo dodatna funkcija revizijskog odbora kojom bi se od odbora zahtijevalo da razmotri potrebu provođenja forenzičke revizije.

2.5. Forenzička revizija na osnovi dojave ili sumnje u postojanje prijave

Zakon Sarbanes-Oxley iz 2002. u SAD-u navodi da revizijski odbor mora uspostaviti procedure za zaprimanje i rješavanje anonimnih dojava koje se odnose na područje računovodstva ili revizije. Također, revizijski odbor ima ovlasti angažirati neovisne savjetnike ili skupinu savjetnika koji pomažu revizijskom odboru u izvršavanju njegovih dužnosti (Sarbanes-Oxley Act, 2002). Dakle, taj zakon predviđa mogućnost korištenja usluga forenzičnih revizora. Ovaj je model vrlo sličan onom u kojem ispitanici i revizijski odbor odlučuju o korištenju usluga revizije, samo što je prethodni model više proaktivan, odnosno ne mora nužno postojati opravdana sumnja u postojanje prijave da bi ispitanici zatražili provođenje takve revizije, dok je ovaj model više reaktivan. Ovdje se usluge forenzičnog revizora koriste isključivo na temelju zaprimljenih dojava što izaziva mnogo niže troškove za

subjekte od javnog interesa, odnosno, forenzička se revizija provodi samo u onim subjektima u kojima postoji opravdana sumnja da je prijevarena već nastala ili da će nastati. Da bi ovakva mjera bila učinkovita, potrebno je u zakon uključiti odredbe kojima se potiče praksa prijavljivanja nezakonitih i neetičnih radnji pojedinca ili skupine u poduzeću. Konkretno, potrebno je da revizorski odbor usvoji sustav zaprimanja anonimnih dojava, da na primjeren način istraži takve dojave te da osigura zaštitu zviždača od nastupanja negativnih posljedica zbog poduzimanja čina prijavljivanja prijave. Također, potrebno je od revizijskog odbora zahtijevati da razmotri korištenje usluga forenzičnog revizora, čime se osigurava da poduzeće na osnovi dojava angažira osobe koje su najstručnije u tom području. U nedostatku te odredbe u zakonu, revizijski odbor može biti nepotrebno ograničen samo na reviziju prijave koju mogu provesti interni i/ili eksterni revizori, a koji nisu educirani u jednakoj mjeri kao i forenzični revizori za otkrivanje prijave. Na osnovi ovakvih odredbi zakona, menadžment i zaposlenici rjeđe će se odlučiti počinuti prijevare ako znaju da ih netko od ostalih zaposlenika, kupaca, dobavljača ili drugih stranaka može prijaviti. Uz uvođenje ovakvih zakonskih mjera, menadžment bi morao promicati korištenje mehanizma anonimne dojava, kao i svojim primjerom promicati etično ponašanje u poduzeću.

3. ISTRAŽIVANJE NAJBOLJEG MODELA PRIMJENE FORENZIČKE REVIZIJE U BOSNI I HERCEGOVINI

Istraživanje o primjeni pojedinih modela forenzičke revizije u BiH sprovedeno je u periodu svibanj – lipanj 2020. godine na uzorku od 68 poduzeća a 98 djelatnika koji se bave računovodstvom, revizijom ili vođenjem poduzeća (menadžeri poduzeća) (Vukoja, 2020). Na osnovi razmatranja o učinkovitosti forenzičke revizije kao mjere otkrivanja i sprečavanja prijave, pojavila se potreba provođenja empirijskog istraživanja o korisnosti forenzičke revizije u bosanskohercegovačkom gospodarstvu. Pri tome je cilj istraživanja bio ispitati koliko je forenzička revizija učinkovita u sprečavanju i otkrivanju prijave za poduzeća od javnog interesa. Hipoteza koja je testirana pri tome glasi: „Učinkovita mjera sprečavanja i otkrivanja prijave uvođenje je forenzičke revizije za sva poduzeća od javnog interesa, uz uvjet da se iznenadno provodi.“

Poduzeća se mogu svrstati u mala i srednja poduzeća, a odabrana su metodom slučajnog uzorka. Istraživanje je sprovedeno na bazi anketnog upitnika. Među anketiranim osobama 60,30% su bile računovođe, 8,82% revizori, te 30,88% menadžeri poduzeća. U dijelu u kojem su ispitanici upitani o cilju kreiranja računovodstvene politike, 58,18 % se izjasnilo da je kreiralo računovodstvenu politiku svog poduzeća s ciljem realnog prikazivanja dobiti, dok je 38,18 % putem računovodstvenih politika reduciralo troškove, kako bi ostvarili veću dobit. Ostalih 3,64 % se izjasnilo da im je cilj kreiranja računovodstvene politike poduzeća nešto drugo.

U nastavku su prikazani podaci u vezi apsolutnog slaganja ispitanika sa pojedinim tvrdnjama koje su direktno ili indirektno vezane za forenzičku reviziju, a predstavljaju transformaciju računovodstvenih pozicija od onih koje prikazuju stvarno stanje u one koje prikazuju željeno stanje.

Tablica 3. Stavovi ispitanika o računovodstvenim manipulacijama

STAVOVI ISPITANIKA	%
Ispitanici smatraju da su MRS/MSFI osjetljivi na kreativnu praksu	76,47
Ispitanici ne smatraju da su MRS/MSFI osjetljivi na kreativnu praksu	23,53
Osnovni razlozi za privredni kriminal u računovodstvu nalaze u poslovno-organizacijskom neredu i neodgovarajućem unutrašnjem nadzoru	54,24
Osnovni razlozi za privredni kriminal leže u neistinitom računovodstvenom izvještavanju	45,76
Osnovni načini krivotvorenja podataka su manipulacije u računovodstvenom evidentiranju	42,42
Osnovni način krivotvorenja podataka je neposredno krivotvorenje podataka u računovodstvenim iskazima	33,33
Osnovni načini krivotvorenja podataka je zloupotreba pravnih propisa	24,24
Forenzično računovodstvo, kao alat za otkrivanje zloupotreba kreativnog računovodstva, nije dovoljno zastupljeno u BiH	75,54

Izvor: Rezultat vlastitih istraživanja

Postotak od 76,47 ispitanika smatra da su MRS/MSFI osjetljivi na kreativnu praksu, dok 23,53 % ima suprotan stav. Da se osnovni razlozi za privredni kriminal u računovodstvu nalaze u poslovno-organizacijskom neredu i neodgovarajućem unutrašnjem nadzoru, smatra njih 54,24%, dok 45,76% mišljenja su da oni leže u neistinitom računovodstvenom izvještavanju. Ispitanici smatraju da su osnovni načini krivotvorenja podataka manipulacije u računovodstvenom evidentiranju 42,42%, potom neposredno krivotvorenje podataka u računovodstvenim iskazima 33,33%, te zloupotreba pravnih propisa 24,24%. Da forenzično računovodstvo, kao alat za otkrivanje zloupotreba kreativnog računovodstva, nije dovoljno zastupljeno u BiH smatra njih 75,54%. Razlog takvog stanja vide u sljedećem: Indikatori prevara u poduzećima, a samim tim i u računovodstvu, koji se najčešće pojavljuju u bosansko-hercegovačkim poduzećima, na osnovu podataka koji su dobijeni tokom istraživanja, može se reći da su (Vukoja, 2020):

- Veliki neočekivani gubici,
- Opstruisanje (sprečavanje) normalnog rada internih revizora,
- Neobjašnjeni manjkovi na zalihama,
- Neobični otpisi potraživanja,
- Neusklađenost priliva novca s prihodima i potraživanjima,
- Neusklađenost odliva novca s obavezama,
- Neobičajeno veliki računi za nedefinisane usluge (npr. Istraživanje tržišta) koji se plaćaju drugim poduzećima,
- Fiktivni računi s povezanim poduzećima.

Ovi tragovi se simbolično nazivaju Crvene zastave (*red flags*) i upućuju na nužno preispitivanje markiranih područja poslovanja, u cilju detekcije nedozvoljenih radnji. Premda redovna revizija nije orjentisana na forenzično računovodstvo, revizori mogu detektovati tačke mogućih nepravilnosti i prevara (*red flags*). U takvim situacijama, oni se ograđuju od pozitivnog mišljenja, ali na njima nije teret istražioca i izvođenja dokaza, odnosno to je posao forenzičara. U slučajevima kada otkriju indikator moguće prevare (*red flag*), revizori istražiteljski posao predaju forenzičarima (*hand-off*).

Računovođe forenzičari, pored konstantovanja činjeničnog stanja, nastoje da klupko počinjene prevare u potpunosti istraže i razriješe. U kontekstu forenzičnog računovodstva bitno je naglasiti, da je zadnja karika u procesu, tužba protiv počinioca prevare, što znači da se u proces uključuje sud, koji će odrediti kaznu za počinjeno djelo.

Tablica 4. Stupanj apsolutnog slaganja u vezi tvrdnji kreativnog računovodstva

R.B.	TVRDNJA	Stupanj apsolutnog slaganja
1.	Detekcija kreativnog računovodstva je jednostavna	13,46%
2.	Sredstva vremenskog pomjeranja u priznavanju određenih pozicija se odražavaju na uspijeh (bilans uspijeha i dobitak perioda), kao i na bilans stanja (prikazivanje boljeg, snažnijeg finansijskog položaja)	44,90%
3.	Ove strategije se ne odražavaju na izvještaj o novčanim tokovima	20,75%
4.	Proučavanje izvještaja o novčanim tokovima može se pokazati da se novčani tokovi iz poslovne aktivnosti značajno razlikuju (niži su) od poslovnog dobitka iz bilansa uspijeha	41,18%
5.	Ako novčani tokovi iz poslovne aktivnosti se značajno razlikuju (niži su) od poslovnog dobitka iz bilansa uspijeha, može se u novčanim tokovima vidjeti zašto je to tako (otpisi zaliha)	32,69%
6.	Ako novčani tokovi iz poslovne aktivnosti se značajno razlikuju (niži su) od poslovnog dobitka iz bilansa uspijeha, može se u novčanim tokovima vidjeti zašto je to tako (priznavanje prihoda koji još nije naplaćen)	38%
7.	Ako novčani tokovi iz poslovne aktivnosti se značajno razlikuju (niži su) od poslovnog dobitka iz bilansa uspijeha, može se u novčanim tokovima vidjeti zašto je to tako (prodaja robe na odloženo plaćanje)	30,61%
8.	Detekcija kreativnog računovodstva se radi na godišnjem nivou (izračunavaju se godišnji, a ne kvartalni izvještaji)	30%

Izvor: Rezultat vlastitih istraživanja

Kao najčešći zastupljeni tipovi internih prevara učinjenih od strane zaposlenika u bh poduzećima su: krađa zaliha 17,01%, lažno prikazivanje radnih sati i učinaka 11,62%, rad za vlastite potrebe u toku radnog vremena 11,62%, korištenje službenog automobila u privatne svrhe 10,79%, krivotvorenje čekova 10,37%, novac za plaćanje na crno 10,37%, lažni računi za troškove 6,64%, posudbe koje se ne vraćaju 6,64% i dr.

Tablica 5. Razlozi zastupljenosti kreativnog računovodstva u BiH

RAZLOZI	%
Neuređena računovodstvena legislativa sa pratećim propisima	25,81%
Neredovno obnavljanje informacija o izmjenama MRS/MSFI	17,74%
Neadekvatno valoriziranje računovodstva kao profesije i njenih pripadnika	30,64%
Nedovoljan razvoj svijesti o potrebi, odnosno navike cjeloživotnog učenja	25,81%

Izvor: Rezultat vlastitih istraživanja

Među najčešćim i najznačajnije zastupljenim tipovima internih prevara učinjenih od strane menadžera, istakli su: korištenje službenih automobila u privatne svrhe 15,70%, nepotrebne nabavke 11,21%, korištenje usluga vlastitog poduzeća u privatne svrhe 11,21%, korištenje usluga drugih za privatne potrebe koje plaća poduzeće 10,31%, zloupotreba gotovine 9,87%, mito 9,87%, lažni računi za troškove 8,07% itd.

Tablica 6. Zastupljenost analitičkih procedura u forenzičkoj reviziji u BiH

ZASTUPLJENOST	%
Tekući podaci nasuprot podacima iz prethodnog perioda	30,%
Stvarni podaci nasuprot budžetu, prognozama i projekcijama	12,36%
Podaci u poduzeću nasuprot podacima u industriji	3,37%
Financijski podaci nasuprot operativnim podacima	11,24%
Poređenje sintetičkih nasuprot analitičkim podacima	20,22%
Podaci poduzeća nasuprot očekivanih rezultata forenzičara	8,99%
Ostalo	13,48%

Izvor: Rezultat vlastitih istraživanja

Poticaji i pritisci da se izvede prevara mogu biti unutrašnji i vanjski. Ispitanici su smatrali da rizični faktori prevare uključuju: praksu anketiranih poduzeća, na stavci „zaliha“ se najčešće realizuje računovodstveno „pranje“, odnosno „čišćenje“, u procentualnom iznosu od 41,94%, a potom slijede „nenaplaćena potraživanja“ sa 33,87%.

Tablica 7. Zastupljenost tehnika kreativnog računovodstva u BiH poduzećima

Priznavanje prihoda unaprijed i napuhavanje prihoda	20,49%
Redukcija prihoda	21,67%
Smanjenje rashoda „rastezanjem“ amortizacije i razgraničenjem troškova	21,67%
Povećanje rashoda agresivnim povećanjem amortizacije	24,11%
Drugo	12,06%

Izvor: Rezultat vlastitih istraživanja

Vidimo da povećanje rashoda agresivnim povećanjem amortizacije prednjači u zastupljenosti tehnika kreativnog računovodstva u BiH poduzećima o odnosu na druge tehnike .

Tablica 9. Tehnike redukcije prihoda

Nefakturisanje kontinuiranih isporuka	6,25%
Odgadanje prihoda na različite načine	23,11%
Prodaja na „crno „ terećenjem rashoda u djelatnosti proizvodnje proizvodnih usluga i građenja	21,88%
Nefakturiranje djelimično obavljenih usluga, prenošenjem prihoda	31,25%

Izvor: Rezultat vlastitih istraživanja

Tehnika nefakturiranja onih djelomično obavljenih usluga, prenošenjem prihoda u druga razdoblja je često korištena.

Tablica 10. Koji model forenzičke revizije bi prema vama trebalo uvesti u BiH

1. Prvi model primjene forenzičke revizije koji predlažu jeste model obavezne primjene forenzičke revizije.	9,68%
2. Model Iznenadne forenzička revizija prema načelu slučajnog izbora za sve subjekte od javnog interesa	41,94%
3. Model je provođenja forenzičke revizije tokom redovne eksterne revizije u svim fazama	23,86%
4. Model je model zasnovan na izboru drugih opcija.	10,01%
5. Model forenzičke revizija na osnovi dojave ili sumnje u postojanje prevare	33,87%

Drugo	14,53%
Ukupno	100,00 %

Izvor: Rezultat vlastitih istraživanja

Može se zaključiti da je prikazana analiza pokazala kako je iznenadna forenzička revizija učinkovita u sprečavanju i otkrivanju prijevара za poduzeća od javnog interesa, čime je potvrđena hipoteza ovoga rada. Ispitanici su upravo iznenadnu forenzičnu reviziju ocijenili najvišim ocjenama, pa je razlika statistički značajna između ove mjere i ostalih predloženih mjera, primjerice najavljene forenzičke revizije.

4. OGRANIČENJA U PRIMJENI POJEDINIH MODELA DJELOVANJA FORENZIČKE REVIZIJE U BiH

Trenutno postoji nekoliko ograničenja zbog kojih u BiH nije moguće koristiti usluge forenzičnih revizora sa ciljem sprečavanja i otkrivanja prijevара, a koje se navode u nastavku. Kao prvo, postoji nedostatak kadrova koji mogu provesti takvu reviziju s obzirom na to da u BiHne postoji organizirana edukacija za forenzičke revizore niti je tko već stekao međunarodno priznati certifikat ovlaštenog ispitivača prijevара (CFE) koji izdaje ACFE. Osim toga, postoje neka otvorena pitanja oko organiziranja takve forenzičke revizije, o čemu se prethodno u radu raspravljalo, kao i problem visokih troškova organiziranja takve revizije za sve subjekte od javnog interesa na godišnjoj razini. Stoga su se u ovom radu kao prihvatljivi modeli uvođenja forenzičke revizije razmatrali modeli prema kojima se forenzični revizor uključuje u sam proces revizije financijskih izvještaja, kao i forenzička revizija koja se provodi na zahtjev dioničara ili na osnovi dojave/sumnje u postojanje prijevара.

S obzirom na to da su rezultati istraživanja pokazali da ispitanici forenzičnu reviziju vide kao učinkovitu mjeru sprečavanja i otkrivanja prijevара, ista može izazvati veće učinke u tim područjima ukoliko je zakonom regulirana. Drugim riječima, da bi forenzička revizija postala snažna mjera sprečavanja prijevара, nužno je da zakon navodi mogućnost korištenja forenzičke revizije u slučajevima kada postoji opravdana sumnja da se takva revizija provede s ciljem otkrivanja prijevара ili s ciljem opovrgavanja sumnji u postojanje prijevара. Stoga se ovdje preporuča primjena modela uvođenja forenzičke revizije na osnovi dojave ili sumnje u prijevарu. U svijetu se upravo putem anonimne dojave otkrije najveći broj prijevара (ACFE, 2012), što pokazuju statistike globalnog istraživanja o prijevarama.

Model provedbe forenzičke revizije na osnovi dojave ne izaziva visoke troškove za sva društva i ne izaziva velike promjene u regulativi i organizaciji forenzičke revizije, već samo omogućuje zaposlenicima, kupcima, dobavljačima, ispitanicima i ostalim zainteresiranim strankama da prijave svoje sumnje o nastanku prijevара u pojedinom subjektu. Još jedna prednost takvog modela forenzičke revizije očituje se u tome što se provodi iznenadno, odnosno počinitelj prijevара ne može predvidjeti hoće li, i kada, u poduzeće doći forenzični revizor. Konkretno, u BiH je za uvođenje ovog modela forenzičke revizije potrebno poduzeti sljedeće korake:

- u Zakon o reviziji potrebno je uvesti zahtjev da revizijski odbor uspostavi procedure za zaprimanje anonimnih dojava

- u Zakon o reviziji potrebno je uvesti odredbu kojom se od revizijskog odbora zahtijeva da razmotri korištenje usluga forenzičke revizije i/ili isto uvesti u zahtjeve burze za njezine izdavatelje,
- Zakonom je potrebno regulirati mjere zaštite zviždača,
- Propisati strože kaznene mjere za počinitelje prijevare te
- Potaknuti razvoj profesije forenzičnih revizora.

Time forenzička revizija poprima ulogu značajne mjere sprečavanja i otkrivanja prijevare u bosanskohercegovačkom gospodarstvu.

ZAKLJUČAK

Lažno financijsko izvještavanje uzdrmale su poslovni svijet prethodnih godina i nameću primjenu posebnih novih metoda borbe protiv ove pojave. Te nove metode borbe su ustvari forenzička revizija. Činjenica da je skoro 5% Svjetskog društvenog proizvoda „nestalo“ kroz različite oblike i vrste prevara, a da se ne zna iznos neotkrivenih prevara ide u prilog zaključku da novi model borbe protiv ovih pojava treba promatrati ne samo u privatnom već i u javnom sektoru. Ovaj sektor koji je pod kontrolom države a koji uključuje i javna-državna poduzeća i ustanove, podložan je, kao i privatni sektor, različitim oblicima ekonomskog kriminala. BiH je kao i druge zemlje u susjedstvu donijela više strategija i akcionih planova za provođenje tih strategija, a koje su usmjerene na pranje novca i financiranje terorizma, korupciju i organizirani kriminal. Ove strategije su i neizbježan segment njenog puta i pridruživanja EU.

Pored navedenih problema i prepreka koje stoje na putu provođenja strategija, postoji i problem nedostatka odgovarajućih eksperata ekonomske struke u svim navedenim državnim organima i službama a i državni eksterni i interni revizori bave se ovom problematikom sporadično i nužno je da se posebno obuče za ove jako zahtjevne poslove ne samo radi revizije javnog sektora gdje je uistinu forenzička revizija najpotrebnija već uvijek treba uključiti i privatni sektor jer se njegovo poslovanje i naslanja i veže za javni sektor.

Prema mišljenju ispitanika, iznenadna forenzička revizija učinkovita je mjera sprečavanja i otkrivanja prijevare za poduzeća od javnog interesa. Ispitanici su iznenadnu forenzičnu reviziju ocijenili najvišim ocjenama, te je razlika statistički značajna između ove mjere i ostalih predloženih mjera, primjerice najavljene godišnje forenzičke revizije.

U radu je također razmotreno nekoliko različitih modela uvođenja forenzičke revizije kao mjere sprečavanja i otkrivanja prijevare, sagledani su i uvaženi stavovi pojedinih autora, kao i relevantne činjenice i preporuke izložene u međunarodnim studijama u području forenzičke revizije.

Na osnovi svega navedenog, može se u potpunosti prihvatiti postavljena hipoteza koja glasi „da je uvođenje forenzičke revizije za sva poduzeća od javnog interesa u BiH najrentabilnija a dovoljno učinkovita mjera sprečavanja i otkrivanja prijevare, ukoliko se iznenadno provodi. Nadati se da će suradnja između svih susjednih zemalja regiona i šire koja uspostavljena osnivanjem Međunarodnog udruženja forenzičkih računovođa i revizora a u čiji rad su

uključeni eksperti iz ove oblasti omogućiti obuku i licenciranje jednog većeg broja forenzičkih revizora sa Međunarodnom licencom i ekspertnim znanjima. To je jedini pravi put za razvoj forenzičke revizije na ovim prostorima.

LITERATURA:

1. ACFE. (2010). Report to the Nation on Occupational Fraud and Abuse, 2010 Global Fraud Study, dostupno na: <http://www.acfe.com/rtn/rtn-2010.pdf> (21.12.2010).
2. ACFE. (2012). Report to the Nation on Occupational Fraud and Abuse, 2012 Global Fraud Study, dostupno na: <http://www.acfe.com/rtn.aspx> (21.02.2013).
3. Albrecht, S. W., et al. (2009). *Fraud Examination*, 3. izdanje. International student edition. Mason: South-Western Cengage Learning.
4. Arens, A. A., Loebbecke, J. K. (1997). *Auditing: An Integrated Approach*. New Jersey: Prentice Hall.
5. B. Tušek, A. Klikovac (2013): Analiza mogućih modela forenzičke revizije u Republici Hrvatskoj, *Ekonomski pregled*, Zagreb, 64 (2), 101-122.
6. Chukwunedu, O. S., Okoye, E. I. (2011). "Forensic Accounting and Audit Expectation Gap - The Perception of Accounting Academics", 1. rujna 2011, dostupno na: <http://ssrn.com/abstract=1920865> (17.2.2013).
7. Crumbley, D. L., Heitger, L. E., Smith, G. S. (2007). *Forensic and Investigative Accounting*, 3. izdanje. Chicago: CCH.
8. DiGabriele, J. A. (2009). "Implications of regulatory prescriptions and audit standards on the evolution of forensic accounting in the audit process", *Journal of Applied Accounting Research*, (10), 2: 109-121. Dostupno u Emerald korisničkoj bazi, <http://www.emeraldinsight.com/>
9. DiPiazza, S. A. et al. (2006). "Global Capital Markets and the Global Economy: A Vision From the CEOs of the International Audit Networks", Paris: Global Public Policy Symposium, 7-8 November. Preuzeto s: http://www.globalpublicpolicysymposium.com/CEO_Vision.pdf (20.11.2007).
10. Directive 2006/43/EC of the European Parliament and of the Council of 17 May 2006 amending Council Directives 78/660/EEC and 83/349/EEC and repealing Council Directive 84/253/EEC. Dostupno na: <http://eur-lex.europa.eu> (8.1.2011).
11. Forensic and Litigation Services Committee and Fraud Task Force (2004). "Forensic Services, Audits, and Corporate Governance: Bridging the Gap", Discussion Memorandum: AICPA, dostupno na: www.aicpa.org (19.10.2008).
12. <http://eur-lex.europa.eu>, Acces to European Union law
13. <http://pcaobus.org/>, PCAOB

14. <http://www.acfei.com/>, American College of Forensic Examiners Institute (ACFEI)
15. <http://www.aicpa.org/>, AICPA
16. *Međunarodni revizijski standardi, Međunarodni standardi kontrole kvalitete, Međunarodne smjernice revizijske prakse.* (2010). Zagreb: Hrvatska revizorska komora.
17. PCAOB Standing Advisory Group (2007). "Panel discussion – Forensic audit procedures". Dostupno na: <http://pcaobus.org> (12.1.2011).
18. Predrag Vukadinović, Aleksandar Damjanović, Rajko Tepavac (2017). Mogući modeli primjene u Srbiji, Development Economics.
19. Rezaee, Z. (2002). *Financial Statement Fraud: Prevention and Detection*, New York: Wiley.
20. Sarbanes-Oxley Act of 2002 (2002). *An Act to protect investors by improving the accuracy and reliability of corporate disclosures made pursuant to the ANALYSIS OF POSSIBLE FORENSIC AUDIT MODELS.*
21. Vukoja, Božo (2016). Korporativno izvještavanje revizija i analiza. Grude: Revident.
22. Vukoja, Božo (2020). Razvoj forenzičnog računovodstva i revizije u BiH i otkrivanje prevara u finansijskim izvještajima. TRANZICIJA/TRANSITION, Vitez-Tuzla-Zagreb-Beograd-Bukurešt.